

Передмова

В історіографії й навіть повсякденних уявленнях розглянутий у нашій книзі період усвідомлюється переважно крізь призму історичних подій двадцятого століття. У такому порівняльному контексті українське дев'ятнадцяте століття (на відміну від польського чи італійського) характеризують як епоху без конфліктів на знищення, без радикальних суспільних перетворень, без жертвовної національної героїки, а відтак (у розумінні багатьох) без якогось важливого повчального змісту. Частіше за все цю епоху в історії України школярі й студенти сприймають як нібито скупку на першорядні історичні події, як перехідну (а тому не варту спеціальної уваги) ланку від наповненого звитягами козацького періоду до українського національно-визвольного руху ХХ століття. Зважаючи на героїко-трагічні національні цінності, що переважають у сучасній історичній пам'яті українців, суспільний і навчальний інтерес до історії дев'ятнадцятого століття є порівняно незначним. Прикладання новітніх – з мілітарно-політичним відтінком – мірок та надмірна соціологізація аж ніяк не сприяють науковому осмисленню цього періоду, не дають змоги виявити «позареволюційні», закорінені в природі самої людини механізми оновлення суспільства, на які було багатим дев'ятнадцяте століття. Тому пошук пізнавального інтересу до цієї історичної доби є важливим завданням сучасної історичної дидактики.

Мета цього посібника і навчального курсу загалом – висвітлити становлення новочасного українського суспільства, беручи до уваги адміністративно-територіальний, економічний, етносоціальний та культурно-інтелектуальний чинники; показати зміни, які відбулися протягом століття в усіх сферах суспільного життя і в підсумку призвели до розриву зі старими, вибудованими на аграрному традиціоналізмі цінностями, ставши основою для створення модерної української нації; познайомити студентів з головними напрямками наукових досліджень у ділянці історії України ХІХ століття та історіографічними дискусіями навколо вибраних питань курсу.

Автори посібника очікують, що в підсумку студент зможе: визначати часову послідовність історичних подій; хронологічно співвідносити процеси, які відбувалися на землях України, з європейськими тенденціями

історичного руху; показувати на історичній карті території розселення українців, територіальні зміни, що відбувалися, і зіставляти ці дані з сучасними кордонами України; характеризувати політико-адміністративний устрій України у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій; визначати суть української національної ідеї, причини розвитку й особливості українського національного та суспільно-політичного рухів у контексті націєтворчих процесів у Центрально-Східній Європі; пояснювати економічні та соціальні процеси на території України, сутність переходу від традиційного до індустріального суспільства; називати основні риси модерного суспільства; описувати та порівнювати становище українського населення і риси повсякденного життя українців на різних етапах історичного розвитку та у складі різних державних утворень; описувати явища культурного й духовного життя; порівнювати ідеї та цінності минулого з сучасними державотворчими ідеями та культурними цінностями українців; аналізувати економічну, політичну та культурну активність інших етносів/націй на території України; характеризувати міжнаціональні відносини та наводити приклади взаємодії між українським та іншими національними рухами на території України; визначати місце й роль українців у складі Російської імперії й Австрійської (Австро-Угорської) монархії, наводити приклади українського внеску в буття цих держав; визначати суспільну значущість історичних подій, тенденції розвитку українського суспільства, які домінували на різних історичних етапах, та проводити причинно-наслідкові зв'язки; шукати історичну інформацію та користуватися різними джерелами інформації (науковими монографіями, науково-популярними працями, енциклопедіями, періодичними виданнями та ін.); критично оцінювати історичну інформацію й інтерпретувати її з урахуванням множинності підходів; формувати власну точку зору і представляти її в усній та писемній формі.

Курс ґрунтується на думці про те, що дев'ятнадцяте століття не можна ні описати, ні концептуалізувати в одному чи двох (чорному й білому) кольорах. Адже менталітет людини того часу суттєво відрізнявся від теперішнього. В інтелектуальній площині дев'ятнадцяте століття – це час великих мрій і великих мрійників, які намагалися скинути з себе тягар традиційної реальності, вірили в те, що добрі філософські ідеї самі по собі здатні змінити світ на краще, а відтак будували проекти великих суспільних перетворень, не надто задумуючись над способами їх утілення в життя. Хоча для сучасного громадянина України дев'ятнадцяте століття важливе передусім як період «національного відродження», його вивчення треба розпочинати зі з'ясування того, як думали і як бачили світ у той час конкретні люди. При цьому треба щоразу пам'ятати, що процес «національного відродження» не був наперед визначений ні за ідеями, ні за результатами, а національна

єдність народжувалася з багатьох відмінностей. Модерна українська національна ідентичність була швидше за все результатом перехресної взаємодії кількох національно-політичних орієнтацій та багатьох індивідуальних ідентичностей, гострих дискусій про суспільні ідеали, що їх приватно й публічно вели представники тогочасної інтелектуальної еліти. Так само, як нині комфортний стан людини досягається переважно через однозначний національний вибір, так у XIX ст. психологічна стабільність досягалася завдяки поєднанню (важко зрозумілому сучасним людям) кількох лояльностей – до держави-імперії (уособленої монархом), до етнічної (родової) традиції, до місцевого пана-землевласника тощо. Національні лідери доволі часто працювали, образно кажучи, в імперських державних мундирах. Це означає, що для історії дев'ятнадцятого століття є неприйнятною схематизація. Творцями тогочасної історії були конкретні люди, які дуже різнилися поглядами на минуле, теперішнє й майбутнє русько-українського простору, часто були захоплені месіанськими ідеями, але відчували величезну любов до своєї «малої» батьківщини.

Змістове наповнення курсу побудоване за тематично-хронологічним принципом і з урахуванням того, що життя тогочасного українського суспільства розгорталося не в ізольованому просторі, а в тісній взаємодії з іншими етносами. Представники жодного з них не були готові визнати територію, де мешкали українці, «несвоєю». Тому навчальний курс розпочинається з тем, мета яких – з'ясувати політичні, економічні й етносоціальні обставини, що в них сформувалася новочасна українська нація. Гостре польсько-російське суперництво за настрої українського населення, хоч як не парадоксально, забезпечило українській ідеї мінімальний рівень життєздатності, воно надало їй політичного звучання задовго до того, як самі українці усвідомили свою політичну вагу. У російському опозиційному й особливо у польському національно-визвольному рухах українська інтелігенція знаходила ідейні та організаційні взірці для розвитку власного національного руху. Всупереч стереотипам треба визнати, що чималу роль в історії України відіграло також єврейське населення. Складні стосунки між християнською і юдейською спільнотами (особливо в Галичині й на Правобережній Україні) не перешкодили утворенню відносно гармонійного місцевого соціуму, в якому євреї добре виконували приховані від сторонніх очей і непопулярні посередницькі ролі.

З огляду на те, що українські землі в XIX ст. були поділені між Російською й Австрійською (Австро-Угорською) імперіями, навчальний курс має допомогти студентам виокремити в тогочасній історії України наскрізні лінії (не загубитися в потокові конкретно-історичних фактів) і водночас створити умови для компаративістичних вправ. Треба розуміти, що в підросійській

і підавстрійській частинах України через різницю політичних режимів багато історичних процесів відбувалися по-різному – але ніколи не зникало (а з часом тільки посилювалося) відчуття єдності русько-українського простору. Втім, до Першої світової війни воно мало більше теоретичний, ніж практичний вимір. Характер відносин між двома українськими суспільствами (точніше, їхніми національними елітами) – одне з ключових питань історії України XIX століття. Пропонований курс має на меті, з одного боку, вказати на регіональні відмінності, а з іншого – пояснити, чому всупереч імперським поділам і навіть усупереч різним типам історичної пам'яті та політичної культури відбувалася консолідація української нації. Фактично йдеться про те, щоб подолати притаманний для сучасної української історичної дидактики спосіб різко протиставляти підросійську і підавстрійську частини України (а відтак відкрити для студентів причини взаємозалежності цих частин). Задля цього переважна більшість тем передбачають одночасний розгляд історії всіх регіонів України. У такий спосіб наш навчальний курс ще переносить акценти з політичної історії на історію суспільства. Адже ідея національної єдності України в XIX ст. розвивалася не стільки в політичній площині (на перешкоді цьому стояли імперські поділи), скільки в чуттєвій сфері, у площині формування в кожного, хто називав себе українцем, почуття «моральної відповідальності» за стан українського суспільства в цілому.

Узагальнено зміст історичного матеріалу, що відображений у посібнику, ґрунтується на кількох важливих засадах. Перша: сутність історії України XIX століття потрактована як формування новочасної української національної ідеї («національного проекту») на базі кількох «руських» регіональних ідентичностей (ідеться передусім про перетворення Малоросії і Галицької Русі на Україну). Друга: розрізняються поняття етносу (природно-біологічної спільноти, з'єднаної спільністю походження, мови, звичаїв і традицій) і нації (нової культурної чи політичної цілості, консолідованої з етносу/етносів на підставі громадянського патріотизму й усвідомлення причетності до спільної батьківщини). Третя: прояви соціального життя всіх без винятку етнічних і національних спільнот на українській (у сучасному розумінні) території розглядаються як невід'ємна складова історії України. Четверта: численні, інколи навіть суперечливі національно-політичні лояльності та орієнтації, що в XIX ст. поєднувались у свідомості будь-якого представника української інтелігенції (йдеться передусім про проросійську і пропольську орієнтації), трактуються не як відхід від чисто української національної лінії, а як пошуки громадсько активною частиною українського суспільства національних орієнтирів. П'ята: визнається, що частиною культурно-інтелектуальної історії України є внесок українців у формування культурного надбання і навіть ідеологій імперських націй.

Структурно навчальний курс складається з чотирнадцяти тем. Списки рекомендованої літератури, що укладені за темами, містять найновіші монографії та статті українських і зарубіжних (переважно в перекладах українською мовою) істориків. Більшість із них студент легко знайде не тільки в науковій бібліотеці, а й в електронному варіанті на інтернет-сторінках наукових інституцій (наприклад, Інституту історії України Національної академії наук України). Важливим джерелом інформації для студента може стати також 10-томна «Енциклопедія історії України», видана під егідою Інституту історії України НАН України в 2003–2013 рр. Рекомендована література укладена таким чином, щоби кожному з питань відповідала принаймні одна бібліографічна позиція, а студент був змушений поєднувати читання підручників з вивченням спеціальної наукової літератури. Наприкінці кожної теми студент знайде контрольні завдання. Беручи все це до уваги, важливо водночас розуміти, що повноцінне вивчення курсу історії України XIX століття має поєднувати самостійне читання літератури з живим спілкуванням на лекціях, семінарських заняттях чи конференціях з істориками (українськими і зарубіжними), готовими ділитися досвідом власної дослідницької роботи.